



УДК 94(431)«18/19»

[https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-4\(10\)-817-829](https://doi.org/10.52058/2786-6165-2023-4(10)-817-829)

Руднік Денис Геннадійович кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та суспільно-економічних дисциплін, «Харківська гуманітарно-педагогічна академія» Харківської обласної ради, пров. Руставелі, 7, м. Харків, 61050, <https://orcid.org/0000-0002-8712-3606>

ДО ПИТАННЯ ПРО РЕФОРМУ ПРУССЬКОГО ВИБОРЧОГО ПРАВА У КІНЦІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Анотація. У статті розглянуто становлення пруської трикласової виборчої системи від революції Весни народів 1848 р. до відставки рейхсканцлера Бернхарда фон Бюлова у 1909 р. В умовах становлення Німецької імперії гостро постало питання уніфікації виборчої системи до загальноімперських представницьких органів, зокрема, нижньої палати парламенту (Рейхстагу) та Палати депутатів Пруссії. Пруссія, як найбільша монархія федеративної імперії, мала своєрідну виборчу систему, яка значно обмежувала виборче право громадян, розділяючи їх на три категорії відповідно до кількості сплачених податків. Непропорційний розподіл виборців призвів до того, що усі три категорії виборців обирали рівну кількість депутатів, однак третя з них була найбільшою за кількістю населення – до 85% усіх жителів виборчого округу.

Висвітлено перебіг політичної дискусії навколо необхідності проведення реформи, тобто переносу згори донизу виборчої системи – з Рейхстагу до ландтагу. Значна підтримка реформи висловлювалася з боку соціал-демократів, що давало привід консерваторам та рейхсканцлеру звинувачувати їх у спробах підірвати існуючий державний порядок. Загострення протиріч з питання збільшення асигнувань на ведення колоніальних війн було використано рейхсканцлером Б. фон Бюловим як привід для розпуску Рейхстагу у 1906 р. У подальшому це обмежило вплив соціал-демократів під час парламентських слухань на тему реформи у наступних роках, зокрема і через створення ліберально-консервативного «Бюловського блоку» у 1907 р. Рейхсканцлер виступав як відкритий супротивник радикального переформатування виборчої системи, аргументуючи тим, що вона відповідає поточному рівню соціально-політичного розвитку Пруссії. Зазначається, що непоступливість Б. фон Бюлова і протиріччя навколо

виборчого права всередині блоку призвели до його розвалу та відставки рейхсканцлера у 1909 р.

Ключові слова: трикласова виборча система, Німецька імперія, Пруссія, ландтаг, «Бюловський блок», Рейхстаг, Палата депутатів, німецький парламентаризм, Бернхард фон Бюлов, Вільгельм II.

Rudnik Denys Gennadiyovych Candidate of Historical Sciences, Senior Lecturer of the Department of History and Socio-Economic Disciplines, Municipal Establishment "Kharkiv Humanitarian-Pedagogical Academy" of the Kharkiv Regional Council, Rustaveli-lane, 7, Kharkiv, 61050, <https://orcid.org/0000-0002-8712-3606>

ON THE QUESTION OF THE REFORM OF THE PRUSSIAN ELECTIVE FRANCHISE AT THE END OF 19-TH AND EARLY 20-TH CENTURY

Abstract. The article examines the formation of the Prussian three-class franchise from the Springtime of the Nations revolution of 1848 to the resignation of Imperial Chancellor (Reichskanzler) Bernhard von Bülow in 1909. In the conditions of the formation of the German Empire, the issue of unifying the electoral system for all-imperial representative bodies, in particular, the lower house of parliament (Reichstag) and House of Deputies of Prussia. Prussia, as the largest monarchy of the federal empire, had a peculiar electoral system that significantly limited the electoral franchise of citizens, dividing them into three categories (three classes) according to the amount of taxes paid. The disproportionate distribution of voters led to the fact that all three categories of voters elected an equal number of deputies, but the third of them was the largest in terms of population – up to 85% of all residents of the electoral district.

It was highlighted the political debates about the need of reform, that is, the transfer of the electoral system from the Reichstag to the Landtag. Significant support for the reform was expressed by the Social Democrats, which gave reason to the conservatives and Reichskanzler to accuse them of trying to undermine the existing state order. The aggravation of contradictions on the issue of increasing appropriations for the conduct of colonial wars was used by Reichskanzler B. von Bülow as a reason for the dissolution of the Reichstag in 1906. In the future, this limited the influence of the Social Democrats during parliamentary hearings about reform in the following years, in particular through the creation of a liberal-conservative "Bülow-Block" in 1907. The Reich Chancellor was an outright opponent of



the radical reformatting of the electoral system, arguing that it corresponds to the current level of social and political development in Prussia. It is noted that the intransigence of B. von Bülow and the contradictions surrounding elective franchise within the bloc led to its collapse and the resignation of the Reichskanzler in 1909.

Keywords: three-class franchise, German Empire, Prussia, Landtag, “Bülow-Block”, Reichstag, House of Deputies, German parliamentarism, Bernhard von Bülow, Wilhelm II.

Постановка проблеми. Вибір Україною власного європейського шляху стало віхою в історії нашого державотворення. Перед нашою країною постає нагальна потреба гармонізації законодавства відповідно до вимог Європейського Союзу, а з цим – приведення усіх сфер життя до високих європейських стандартів, зокрема, принципів розподілу гілок влади. Кожна з галузей українського права потребуватиме значної та тривалої ревізії, зокрема, перегляд застарілих нормативних актів часів СРСР, або таких, що не відповідають вимогам післявоєнного порядку у Європі. Не останню роль у цьому грає рух в напрямку подальшої демократизації виборчого та конституційного права. У цьому аспекті доречно ознайомитися з досвідом Німеччини, яка на сьогодні залишається провідною економікою ЄС, має свій власний шлях міжпартійного суперництва з питань удосконалення виборчого законодавства. Особливої уваги заслуговує політична дискусія за каденції рейхсканцлера Бернхарда фон Бюлова.

Метою статті є висвітлити стан виборчого законодавства Пруссії у другій половині у другій половині XIX – на початку XX ст. та політичну дискусію про необхідність проведення виборчої реформи та скасування трикласової виборчої системи, що мало на меті уніфікацію виборчого процесу до загальноімперських та земельних законодавчих зібрань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історія питання у вітчизняній науці ще недостатньо вивчена. Питання виборчої системи постає як один з аспектів діяльності рейхсканцлера Б. фон Бюлова у публікації Н. Папенко. Історія німецького парламентаризму висвітлена в роботах німецьких істориків Й. Рьосселя, Д. Блазіуса, З. Хайманна. Джерельною базою дослідження виступають корпус нормативних актів Німецької імперії з питань військового будівництва та виборчого процесу, статистичні відомості про результати виборів у прусський ландтаг, конституції Пруссії та Німецької імперії, парламентські промови рейхсканцлера Б. фон Бюлова, його мемуари та спогади

Вільгельма II, де уміщено характеристики особистостей політичних діячів та перебіг парламентського обговорення необхідності реформи.

Виклад основного матеріалу. Німецька імперія на своєму шляху до утворення від конгломерату монархій до федеративної держави на чолі якої стоїть імператор (кайзер) з династії Гогенцоллернів, як король Пруссії, вимушена була шукати загальноприйнятні правила проведення виборів до загальнонімецьких органів влади. У 1871 р. було ухвалено Конституцію Німецької імперії (конституція Бісмарка) та Закон про вибори у Німецький Рейхстаг. Закон збільшував кількість депутатів до 382 осіб, визначав виборчі округи у 100 тис. чоловік населення. Ці нормативні акти регулювали вибори до законодавчих органів до початку Першої світової війни дванадцять разів – 1871 р., 1874 р., 1877 р., 1878 р., 1881 р., 1884 р., 1887 р., 1890 р., 1893 р., 1898 р., 1903 р., 1907 р., 1912 р. Загальна кількість виборців складала 12,5 млн. чоловік, причому кількість населення у виборчих округах не змінювалася, не зважаючи на приріст населення до початку ХХ ст. Так, до Конституції 1871 р. були внесені зміни у 1873 р. (поширення дії Конституції на Ельзас та Лотарингію), 1888 р. (збільшено строк повноважень Рейхстагу з трьох років до п'яти) та ін. [1; 2; 3, с. 395].

Однак, шлях, який пододало німецьке суспільство до загального виборчого права в імперії, був складним. Революційне піднесення в Пруссії в часи Весни народів 1848 р. призвело до протистояння між демократичними рухами та авторитарним двором короля Фрідріха Вільгельма IV. Конституція прийнята Ерфуртським парламентом у 1849 р. фактично в силу не вступила. Король вважав королівську владу у Пруссії гарантією панівного порядку та активно протистояв революційному руху, який був готовий боротися за свободу преси, асоціацій і зборів, озброєння народу та національну єдність [5, S. 116, 120]. Король пішов своїм шляхом – дарував Пруссії Конституцію, а невдовзі було ухвалено закон про вибори, який відповідав реакційним поглядам консерваторів. Уперше було запроваджено прусську трикласову виборчу систему (таким терміном виборча система позначається в історичній науці, однак, у законодавстві вживається термін *Abteilung* – відділ) [6]. Прямі вибори були замінені на непрямі – через три колегії виборщиків, які формувалися відповідно до суми сплачених прямих податків за звітний період (§71):

– на кожні 250 душ [чоловік – *Авт.*] населення обирається один виборщик;

– загальна сума податків розраховується місцевою общиною, якщо вона утворює виборчий округ;



- округом, якщо виборчий округ формується з кількох общин;
- перший відділ складається з виборців, на яких припадає найбільша сума сплачених податків, до третини усіх коштів;
- другий відділ складається з виборців, на яких припадає менша сума податкових платежів, до третини усіх коштів;
- третій відділ складається з виборців, які сплатили найнижчу суму податків, третя частина усіх коштів;
- кожний відділ обирає третину виборщиків;
- відділи можуть бути поділені на кілька груп виборців, жодна з яких не може включати більше 500 виборців [6]. Кожний відділ обирає рівну кількість голосів, але нараховував різну кількість виборців. У середньому перший відділ складав близько 5%, другий – близько 15%, а третій – 80 % від кількості виборців в окрузі. У період між 1858 р. та 1898 р. перший відділ навіть зменшився до 3,26%, а третій збільшився до 85,38% [7, S. 124; 8, S. 137]. Відзначимо, що жінки виборчого права не мали.

Вибори за чинними виборчими законами та прусською Конституцією регулювали виборчий процес до двопалатного прусського ландтагу (зокрема, до нижньої палати, яка з 1855 р. отримала назву Палата депутатів) до кінця Першої світової війни у 1918 р. [9]. Таким чином, у Пруссії було сформовано виборчу систему авторитарного типу, яка значно обмежувала політичні свободи. З початком процесів об'єднання німецьких земель та утворення єдиної Німецької імперії у 1871 р. було ухвалено нормативні акти про вільне виборче право у загальноімперських органи: 1869 р. – Закон про вибори Рейхстагу Північнонімецького Союзу, 1871 р. – Закон про вибори у Німецький Рейхстаг та Конституція [3, с. 295]. Це створило парадоксальну ситуацію – громадяни Пруссії могли обирати прямо депутатів до імперського законодавчого органу, але мали досить жорсткі обмеження у вибори до власного ландтагу. Н. Дейвіс так охарактеризував Пруссію: «Пруссія, безперечно, становить взірць правової держави, яка шанувала юридичні норми, дарма, що конституція перебувала під авторитарними традиціями двору, армії та бюрократії. ... Не слід забувати, що Німецька імперія – федеральна держава, де окремі королівства були куди менше авторитарні, ніж Пруссія» [10, с. 836].

Таке становище у Пруссії не могло залишитися поза увагою політичних кіл у другій половині XIX – на початку XX ст. Як відзначає З. Хайманн, прусське керівництво, у тому числі король (кайзер) до кінця Першої світової війни зробили кілька спроб провести реформу виборчого права, але всі вони виявилися невдалими [11, S. 77]. Неохоче

за реформу у кінці XIX ст. виступали ліберальні та католицькі депутати, які боялися зростаючого впливу соціал-демократії, у чому вони були солідарні з самим королем (кайзером). З. Хайманн відзначає, що 7 жовтня 1898 р. король (кайзер) Вільгельм II чітко проговорив, що хоче запобігти тому, щоб робітники стали жертвами соціал-демократії. Вільгельм II планував у внутрішній політиці також правити авторитарними методами, адже «без заліза і крові неможливо створити здорові умови всередині Німеччини». Проти реформи виступали також і консерватори, які становили більшість Палати депутатів: «Усі ми, хто тут засідає, обрані за трикласовою системою; усі ми дуже зацікавлені у здоровій виборчій системі». На початку XX ст. існуючу систему підтримував і міністр внутрішніх справ [11, S. 77–79].

Звернемо увагу, що з виборчого процесу у Німеччині були виключені усі рекрути, які перебували на активній військовій службі. Імперський військовий закон від 1874 р. запроваджував загальну військову повинність на всій території імперії та встановлював чисельність збройних сил у мирний час приблизно в один відсоток від кількості населення окремих земель. Було передбачено цілу низку осіб, які мали право на звільнення або відстрочку від призову, або зараховувалися в запас без проходження служби (§1, §49) [12]. Рекрути з Пруссії мали формувати спільні військові з'єднання з іншими землями. Протягом існування імперії до закону кілька разів вносили зміни, які стосувалися, насамперед, збільшення розміру військових сил: 01.01.1875 р. – 31.12.1881 р. – 401 659 осіб, 01.04.1881 – 31.03.1888 р. – 427 274 особи, 01.04.1881 р. – 31.03.1894 р. – 468 409 осіб, 26.05.1890 р. – 486 983 особи, 25.03.1899 р. – 502 506 осіб (Пруссія формувала 17 армійських корпусів), 15.04.1905 р. – 505 839 осіб, 27.03.1911 р. – 515 321 особа. До загальної кількості військовослужбовців не зараховували добровольців, які служили один рік [13, S. 170–171, 174, 176, 180, 182, 183–184]. Виключення для участі у виборах була передбачена для офіцерів та службовців військових відомств.

Початок нового століття ознаменувався тривалою дискусією навколо реформи. Особливу увагу привертає тут заслуговує період канцлерства Берхарда фон Бюлова (1900–1909 рр.). 15 жовтня 1900 р. кайзер прийняв відставку попереднього голови ряду Хлодвіга фон Хоенлоє, якому на той час було вже під 80 років та який вступив на посади у 75 років: «Ввік, у якому інші люди відпочивають, а він без особливих роздумів відповів на заклик кайзера та присвятив себе служінню своїй німецькій вітчизні» [14, S. 77]. Кайзер у своїх мемуарах постійно звертав увагу на вік рейхсканцлерів, який міг ставати на заваді



або, навпаки, значно допомогти налагодити ефективну співпрацю [14, S. 45, 52, 82]. Наступник Х. фон Хоенлоє Бернхард фон Бюлов «був за віком мені [Вільгельму II – Авт.] набагато ближчим, ніж його попередники, яких я міг би назвати моїми дідусями. Він був перший «молодий канцлер», якого побачила Німецька імперія. Це полегшувало нам обом спільну роботу» [14, S. 82]. Б. фон Бюлов був старшим за Вільгельма II на десять років. 16 жовтня 1900 р. імператор запросив до себе Б. фон Бюлова на розмову про майбутнє Німеччини, і вже 18 жовтня 1900 р. його було призначено рейхсканцлером [15, с. 121].

Питання виборчої реформи загострилося у 1906 р. 13 грудня 1906 р. на фоні голосування за асигнування на боротьбу з повсталими племенами «для того, щоб остаточно перемогти ворога» у німецьких колоніях у Південно-Західній Африці. Уряд потребував додаткових грошей «для забезпечення наших інтересів та попередження нових повстань». Категорично проти додаткових коштів виступили соціал-демократи, а партія Центру була тільки за зменшення суми коштів. Уряд розцінив ці суперечності як вотум недовіри і рейхсканцлер оголошує про достроковий розпуск Рейхстагу, а призначення виборів на січень наступного року [15, с. 127; 16, S. 225–226].

На виборах 25 січня 1907 р. перемогу отримали провладні партії, а соціал-демократи взяли всього 43 мандати з 397 місць [15, с. 121; 17]. Це ознаменувало формування політичного об'єднання – консервативно-ліберального «Бюловського блоку», який був покликаний протистояти соціал-демократам. Канцлер таким чином вирішив об'єднати навколо себе консерваторів, які були в опозиції до нього через вплив прибічників політики ще О. фон Бісмарка. Серед консерваторів було багато людей, пов'язаних особисто з двором та кайзером, тому ця партія швидше за інші дізнавалася про його думку щодо тих чи інших законопроектів [14, S. 93]. Кайзер відзначає, що Б. фон Бюлову вдалося реалізувати дуже важке завдання об'єднати консерваторів та лібералів, і при цьому він блискуче показав свої здібності канцлера, політичне мистецтво та розуміння людей [14, S. 95]. В умовах поразки соціал-демократів практична реалізація реформи виборчого права була відкладена, але дискусія з цього питання не зупинялася.

Окрім соціал-демократів активно за реформу виступали ліберали. Така їхня позиція загострила відносини з консерваторами, зокрема восени 1907 р. Рейхсканцлер Б. фон Бюлов пригрозив піти у відставку, якщо між партіями блоку не буде порозуміння, на певний час це спрацювало [15, с. 128]. 5 грудня 1907 р. на засіданні Рейхстагу депутат фон Норман (партія консерваторів) заявив, його він «нічого не змінив у

своєму ставленні з довірою до політика рейхсканцлера та до наших стосунків всередині блоку» [18]; його підтримав фон Бассерман (партія націонал-лібералів): «ми бачимо політичну доцільність у співпраці консервативних та ліберальних традицій. ... Ми віримо, що і на наступних виборах народ буде на боці політики, яку рейхсканцлер проводить в національних інтересах» [18]. Думку продовжив депутат Вімер (свободомислячі) та зазначив, що буде й надалі підтримувати політику блоку [18].

10 січня 1908 р. питання реформи знову обговорювалося у Рейхстазі. Депутат-ліберал Аронзон подав заяву про розгляд можливості запровадження загального, рівного та прямого голосування за депутатів Палати представників. Рейхсканцлер взяв слово: «Панове, королівський уряд уже докладав зусиль для вдосконалення прусського виборчого права. ... Ми визнаємо, що існуюча виборча система має недоліки, і протягом тривалого часу ми працювали на їх виправленням. Але поки неможливо визначити шлях їх вирішення – у рамках чинного законодавства, або через фундаментальні зміни. Однак, королівському уряду, як і раніше, повністю зрозуміло, що перенесення виборчого права у Рейхстаг на Пруссію не відповідає благу держави і має бути відхилене (Вигуки «Браво!» від правих) ... Будь-яка здорова реформа прусського виборчого права збереже і забезпечить вплив широких верств середнього класу на результати виборів і повинна враховувати справедливий розподіл голосів виборців (Вигуки «Браво!» від правих). Ми обговорюємо чи може бути ще якийсь принцип розподілу голосів, окрім податків: освіта, майно тощо (Вигуки «Браво!» від правих та націонал-лібералів). Як тільки королівський уряд знайде рішення, він винесе його на обговорення, але вже не у рамках поточної сесії (Вигуки «Слухайте! Слухайте!» Зі сторони лівих)» [19, S. 94–95]. Соціалісти 10, 12 та 21 січня провели величезні демонстрації з вимогами загального виборчого права у ландтаг, та які супроводжувалися сутичками з поліцією. Б. фон Бюлов на відреагував словами, що уряд не дозволить будь-яким демонстраціям відвернути його від «шляху, який відповідає інтересам держави» [19, S. 94–96].

Уже після своєї відставки у мемуарах Б. фон Бюлов з цього приводу зазначив, що він ніколи навіть не думав про перенесення виборчої моделі з Рейхстагу в окремі землі, а останні не мали б змінювати своє виборче законодавство через цілком зрозумілі причини. У Пруссії є свої причини існування такої моделі. Окрім того, «я [Б. фон Бюлов], не приховував того факту, що навіть пряме, загальне та рівне виборче право не може бути догмою, ідолом або фетишем. Я не



поклонник фетишів, не сповідує ніякого ідолопоклонства, та не допускає існування догм у політиці. Не існує такого виборчого права, яке б найкраще б підходило для усіх країн та для усіх обставин». Далі він наводить аргументи, що заміна трикласової системи під час виборів у ландтаг неминуче призведе до такої ж заміни під час виборів у місцеві органи влади. Чи будуть готові, наприклад ліберали, бачити у муніципалітеті Берліна партію, яка переможе внаслідок зміни такої невідомої трикласової системи? [20, S. 462]. Рейхсканцлер мав на увазі знову соціал-демократів. Він знайшов собі підтримку у словах голови націонал-лібералів професора Роберта Фрідберга, який якийсь сказав Б. фон Бюлову: «Ми, націонал-ліберали, за будь-якої системи можемо тільки програти. Якщо ми з цим згодні, тоді давайте відпиляємо гілку, на якій ми сидимо» [20, S. 463].

На відкритті сесії прусського ландтагу кайзер Вільгельм II у січні 1908 р. зі свого боку пообіцяв провести реформу. Однак, Б. фон Бюлов зазначив комісії, яка планувала розробити пропозиції реформи, що він буде однозначно проти скасування трикласної системи, але не буде заперечувати проти перегляду «деяких анахронічних параграфів» та знову виступив критикою соціал-демократів [11, S 78].

16 червня 1908 р. відбулися вибори у прусський ландтаг. Соціал-демократи змогли набрати 23,9% відсотків виборців, але отримали всього 7 місць з 424, тоді як консерватори набрали 16,7% відсотків та 212 місць [8; 11, S. 79; 16, S. 120]. Як відзначає З. Хайманн, несправедливість виборчого процесу була зрозуміла усім. Соціал-демократ Хуго Хайманн відмітив, що «єдині, хто може у цьому високому залі назвати себе представниками народу, так це лише кілька людей. Ми тут не представляємо інтереси невеликих груп населення, а ми виражаємо волю мільйонів і мільйонів, тих, хто в Пруссії позбавлені права, та є лише об'єктами законодавчого процесу». Однак, більшість відхилила усі пропозиції щодо виборчої реформи [11, S. 79].

Міжпартійна боротьба загострилася у період з січня до червня 1909 р. навколо законопроекту про оподаткування спадщини та про податкову реформу, які обговорювалися у прусському ландтазі та Рейхстазі [15, с. 129–130]. 16 червня 1909 р. Б. фон Бюлов проголосив свою останню промову у Рейхстагу з приводу законопроекту, де звернув увагу на своїх зусиллях в утриманні єдності блоку між консерваторам та лібералами [20, S. 484–485]. Однак, навіть кайзер побачив, «що пізніше було помітне значне похолодання стосунків між канцлером та партіями. Консерватори відмежовувалися від лібералів, блок тріщав по швах, Центр та соціалісти разом з канцлером розвалили блок (про це мені

пізніше у м. Спа не один раз говорив граф Гертлінг)» [14, S. 102]. Провал законопроекту (за було віддано 186 голосів, 194 – проти, 1 утримався [18]), в якому ліберали та соціал-демократи бачили можливість реалізувати реформу виборчого права, означав політичну смерть «Бюловського блоку» через гостре протистояння з консерваторами у цьому питанні. Рейхсканцлер не дочекався голосування у парламенті і вийшов до кінця засідання. У своїх споминах він писав, що про результати голосування йому повідомив вже вдома його особистий секретар, передавши йому закриту папку з результатами голосування. Він відразу надіслав кайзеру телеграму з проханням про аудієнцію та наміром подати у відставку [20, S. 504–505]. Наступним канцлером буде обраний Теобальд фон Бетман-Гольвег (1909–1917 рр.). За час його повноважень дискусія про виборчу реформу тривала, але вже у реаліях Першої світової війни.

Висновки. Період в історії Німеччини другої половини XIX – початку XX ст. позначився активним політичним процесом у сфері становлення парламентаризму, реформування конституційного та виборчого законодавства. Утворення Німецької імперії у вигляді федерації монархій з фактичним та юридичним домінуванням Пруссії, як наймогутнішої з них, змусило правлячі кола шукати оптимальні шляхи побудови системи представницьких органів влади та розробки виборчої системи. У результаті були утворені загальноімперські Рейхсрат і Рейхстаг та земельні ландтаги. Однак, тривалі авторитарні традиції Пруссії призвели до появи досить особливої виборчої системи – паралельне існування загального рівного права громадян обирати центральні органи та трикласової системи виборів до ландтагу на основі податкового цензу. Питання переносу виборчого права з Рейхстагу до пруського ландтагу було одним із важливих у діяльності політичних партій та уряду Німеччини. Широка дискусія щодо необхідності реформування трикласової системи тривала під час каденції четвертого рейхсканцлера Бернхарда фон Бюлова (1900–1909 рр.), а протиріччя між партіями правлячого блоку призвели до його відставки. Питання загострилося вже за наступного канцлера Теобальда фон Бетман-Гольвега та стало одним із факторів, які спричинили урядову кризу 1917 р., яка потребує подальшого дослідження.

Література:

1. Verfassung des Deutschen Reichs. 1871. URL: <http://www.verfassungen.de/de67-18/verfassung71-i.htm>.



2. Sachstand. Wahlen im Kaiserreich 1871–1918. URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/190454/a8cdc-c157110effc8472dc8f1ac9742a/wahlen_kaiserreich-data.pdf.
3. Руднік Д. Г. Статус депутата нижньої палати парламенту за німецькими конституціями другої половини XIX – початку XX ст. // Zaporizhzhia Historical Review. 2022. Вип. 6 (58). С. 391–397.
4. Gesetz, betreffend die Änderung des Artikels 24 der Reichsverfassung // DRGBl. 1888. Nr. 13. S. 110.
5. Blasius D. Friedrich Wilhelm IV. 1795–1861. Psychopathologie und Geschichte. Göttingen : Vanderhoeck und Ruprecht, 1992. 285 S.
6. Verfassungsurkunde für den Preußischen Staat 31. Januar 1850. URL: <http://www.documentarchiv.de/nzjh.html>.
7. Rössel J. Elitinteressen und soziale Konflikten in Demokratisierungsprozessen – Die soziale Konstruktion von Interessen und das Abstimmungsverhalten von Abgeordneten bei den Reform des Dreiklassenwahlrechts in Preußen 1918 // Historische Sozialforschung. 2000. Vol. 25, No. 3–4. S. 114–149.
8. Grabowsky A. Deutsche Wahlrechtsreformen // Zeitschrift für Politik. 1908. Vol. 1. S. 127–141.
9. Die beiden Kammern des preußischen Landtags. URL: <https://www.wahlen-in-deutschland.de/klPreussen.htm>.
10. Дейвіс Н. Європа. Історія. 2-е вид. Київ : Вид-во Соломії Павличко; Основи, 2001. 1498 с.
11. Heimann S. Der Preußische Landtag 1899–1947. Eine politische Geschichte. Berlin : Ch. Links Verlag, 2011. 496 S.
12. Reichsmilitär-gesetz // Reichs-Gesetzblatt. 1874. № 1 bis incl. № 32. S. 53–72.
13. Kurz. Grundlagen, Entstehungen und Handhabung der Verfassungbestimmungen über die Feststellung der Friedenpräsenzstärke des deutschen Heeres // Archiv des öffentlichen Rechts. 1913. Vol. 30, No. 1–2. S. 152–187.
14. Wilhelm II. Ereignisse und Gestalten 1878–1918. Leipzig ; Berlin: Verlag von K. Koehler, 1922. 328 S.
15. Папенко Н. «Реформатор» вільгельмівської епохи: Бернхард Мартін фон Бюлов (1849–1929) // Європейські історичні студії. 2020. № 15. С. 118–132.
16. Hyrkkänen M. Sozialistische Kolonialpolitik. Erduard Bersteins Stellung zur Kolonialpolitik und zum Imperialismus 1882–1914. Ein Beitrag zur Geschichte des Revisionismus. Helsinki, 1986. 384 S.
17. Ergebnis der Reichstagwahl am 25. Januar 1907 // LEMO. Lebendiges Museum Online. URL: <https://www.dhm.de/lemo/bestand/objekt/reichstagswahl-25-januar-1907.html>.
18. Reichstasprotokolle. 1907/1909. Bd. 3. URL: https://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt_k12_bsb00002839_00353.html; https://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt_k12_bsb00002839_00354.html.
19. Hötzsch O. (Hrg.). Fürst Bülow's Reden nebst urkundlichen Beiträgen zu seiner Politik. Berlin : Druck und Verlag von Georg Reimer, 1909. 3. Band 1907–1909. 430 S.
20. Bülow B. von. Denkwürdigkeiten. Berlin : Im Verlag Ullstein, 1930. Bd. 2: Von der Marokko-Krise bis zum Abschied. 630 S.

References:

1. Verfassung des Deutschen Reichs. 1871. URL: <http://www.verfassungen.de/de67-18/verfassung71-i.htm>.
2. Sachstand. Wählen im Kaiserreich 1871–1918. URL: https://www.bundestag.de/resource/blob/190454/a8cdc-c157110effc8472dc8f1ac9742a/wahlen_kaiserreich-data.pdf.
3. Rudnik, D. H. (2022). Status deputata nyzhnyoi palaty parlamentu za nimetskymy konstytutsiyamy druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [The Status of the Deputies of the Lower House of Parliament in Accord with German Constitutions of the Second Half of 19-th – Early 20-th Century]. *Zaporizhzhia Historical Review*, 6(58), 391–397. [in Ukrainian].
4. Gesetz, betreffend die Änderung des Artikels 24 der Reichsverfassung (1888). *DRGBl*, 13, 110.
5. Blasius, D. (1992). *Friedrich Wilhelm IV. 1795–1861. Psychopathologie und Geschichte*. Göttingen: Vanderhoeck und Ruprecht.
6. Verfassungsurkunde für den Preußischen Staat 31. Januar 1850. URL: <http://www.documentarchiv.de/nzjh.html>.
7. Rössel, J. (2000). Elitinteressen und soziale Konflikten in Demokratiesierungsprozessen – Die soziale Konstruktion von Interessen und das Abstimmungsverhalten von Abgeordneten bei den Reform des Dreiklassenwahlrechts in Preußen 1918. *Historische Sozialforschung*, 25, No. 3–4, 114–149.
8. Grabowsky, A. (1908). Deutsche Wahlrechtsreformen. *Zeitschrift für Politik*, 1, 127–141.
9. Die beiden Kammern des preußischen Landtags. URL: <https://www.wahlen-in-deutschland.de/klPreussen.htm>.
10. Davies, N. (2001). *Europa. Istoriya [Europe. History]*. Kyiv: Vyd-vo Solomiyi Velychko, Osnovy [in Ukrainian].
11. Heimann, S. (2011). *Der Preußische Landtag 1899–1947. Eine politische Geschichte*. Berlin: Ch. Links Verlag.
12. Reichsmilitärgesetz (1874). *Reichs-Gesetzblatt*, 1 bis incl. 32, 53–72.
13. Kurz (1913). Grundlagen, Entstehungen und Handhabung der Verfassungbestimmungen über die Feststellung der Friedenpräsenzstärke des deutschen Heeres. *Archiv des öffentlichen Rechts*, 30, No. 1–2, 152–187.
14. Wilhelm II (1922). *Ereignisse und Gestalten 1878–1918*. Leipzig ; Berlin: Verlag von K. Koehler.
15. Papenko, N. (2020). “Reformator” vilgelmivskoyi epokhy: Bernhard Martin von Bülow (1849–1929) [“Reformer” of Wilhelmine Era: Bernhard Martin von Bülow (1849–1929)]. *European Historical Studies*, 15, 118–132.
16. Hyrkkänen, M. (1986). *Sozialistische Kolonialpolitik. Erduard Bersteins Stellung zur Kolonialpolitik und zum Imperialismus 1882–1914. Ein Beitrag zur Geschichte des Revisionismus*. Helsinki, 1986.
17. Ergebnis der Reichstagswahl am 25. Januar 1907. *LEMO. Lebendiges Museum Online*. URL: <https://www.dhm.de/lemo/bestand/objekt/reichstagswahl-25-januar-1907.html>.
18. Reichstasprotokolle. 1907/1909. Bd. 3. URL: https://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt_k12_bsb00002839_00353.html; https://www.reichstagsprotokolle.de/Blatt_k12_bsb00002839_00354.html.



19. Höttsch, O. (Hrg.) (1909). *Fürst Bülow's Reden nebst urkundlichen Beiträgen zu seiner Politik*. Berlin: Druck und Verlag von Georg Reimer. 3. Band 1907–1909.

20. Bülow, B. von. (1930). *Denkwürdigkeiten*. Berlin: Im Verlag Ullstein. Bd. 2: Von der Marokko-Krise bis zum Abschied.